

Bouwen aan de fundamenten

Hoe een protestants boekje bijdraagt aan de katholieke identiteit in de tijd van de reformatie

Scriptie ter afsluiting van de bachelor Nederlandse Taal en Cultuur

Vakgebied: Vroegmoderne Letterkunde

Begeleider: prof. dr. Els Stronks

Door: Simon Klapwijk - 3130304

Introductie

Eind zestiende eeuw, de Lage Landen. Het is zowel politiek als kerkelijk gezien al enige tijd onrustig in dit mondiale centrum van handel. Na eeuwen waarin er maar één Kerk bestond en die Kerk onvoorwaardelijk gezag had, is de vanzelfsprekendheid daarvan aan het afnemen. Al aan het einde van de Middeleeuwen gaan er steeds meer stemmen op die roepen om de hervorming van de Kerk. Onder meer onder leiding van Erasmus ontstaat er een wetenschappelijke stroming die we later humanisme zijn gaan noemen. Dit humanisme is een belangrijke aanjager van de herbronning van de Christelijke Kerk, zo zorgt Erasmus voor een nieuwe Latijnse vertaling van de oorspronkelijke Griekse tekst van het Nieuwe Testament. Ook zorgt hij ervoor dat verschillende geschriften van de kerkvaders opnieuw en verantwoord uitgegeven worden en zo wordt de bron van het christelijke geloof weer beschikbaar gemaakt.¹ Waar Erasmus zich nog richtte op herziening van de traditie zijn er in de kerk ook geestelijken die hier meer moeite mee hebben. Met Luther belangrijke vertegenwoordiger wordt er door reformatorisch gezinden op gewezen dat de bijbel de belangrijkste maatstaf van de kerk moet zijn en dat traditie geen normatief belang heeft. Dit geschil resulteert uiteindelijk in een breuk in de kerk.

De kerk reageert laat op alle veranderingen in denken en zo krijgen de reformatorisch gezinde denkers de kans om zich te ontwikkelen. Omdat koning Filips II met harde hand probeert om deze ontwikkeling in Europa te onderdrukken, wordt deze religieuze strijd in de Lage Landen automatisch ook een politieke strijd: verzet tegen de Spaanse onderdrukking betekent tegelijkertijd verzet tegen de katholieke kerk².

Dan, in 1581, wordt Filips II afgezworen als vorst en begint de Republiek der Verenigde Nederlanden zelfstandig te worden. Doordat het calvinisme en dit verzet tegen Spanje zo verbonden zijn betekent dit ook direct een verandering voor het katholieke deel van de bevolking. Hoewel de Protestantse kerk nooit officieel staatskerk wordt, is er maar weinig ruimte voor een andere leer. De Staten-Generaal verbiedt alle katholieke activiteiten, veel kerkelijke gebouwen worden opgeëist en ontdaan van beelden en andere katholieke kenmerken. Preken en samenkomen in het openbaar wordt verboden en zo eisen de protestanten steeds meer de publieke ruimte op³. Door deze radicale verandering in de publieke opinie ten opzichte van katholieken stort het aantal geestelijken in, op het dieptepunt zijn er nog maar zo'n 70 priesters actief⁴. De katholieke kerk is zo in de Nederlanden in een dubbele crisis geraakt. Enerzijds is het hoog tijd dat de interne vernieuwing waar al een eeuw om gevraagd wordt, en waar het Concilie van Trente grondlijnen voor geformuleerd heeft⁵, duurzaam doorgevoerd wordt. Aan de andere kant staat de kerk voor de realiteit dat de comfortabele monopoliepositie van voorgaande eeuwen niet meer bestaat en moet er gevochten gaan worden voor een eigen plaats in de samenleving.

Het is in de nasleep van deze gebeurtenissen dat in 1647 een klein boekje verschijnt, 222 pagina's in duodecimo, van de hand van iemand die zich C.M. noemt. Met een vijftigtal overzichtelijke stellingen wordt erin uiteen gezet en bewezen wat de katholieke kerk leert. Aanvankelijk trekt het boekje weinig aandacht in de protestantse kringen. Als het boekje zo populair blijkt dat er in 1648 al een tweede druk nodig is, die ook nog eens "*Door den Autheur selfs merckelick vermeerdert en bijzonderlick verlicht*" is, verschijnt er dan in 1649 toch een protestants antwoord:

*"Dewijle het dan zoo gelegen was met deze C.M. ende zijnen genaemden Mond-stopper, hebbe ik langen tijd gedacht, dat daer geen Antwoord of Wederlegginge op van noode en ware. (...) Maer naderhand verstaende, en aen-merkende dat dit Boexken van C.M. hier te lande zeer getrokken wierde, met namen ook in onze Provincie, hebbe op het verzoek van eenige goede Vrinden geerne de moeite aen-genomen, om deze Recht-Catholijken Mond-stopper daer tegen te stellen"*⁶

Deze reactie is afkomstig van Andreas Essenius, een Utrechtse Gereformeerde predikant die niet bang bleek voor een polemieck. Dit blijkt al uit de titel van zijn boekje: '*Recht-catholijcke mont-stopper van den wijdt-gapenden nieugesinden papist C.M., gestelt tegen sijnen vermetelick-genaemden Mont-stopper*'. Ook in de voorrede is Essenius niet te voorzichtig richting C.M. en zijn boek waar hij duidelijk niet erg van onder de indruk is. Essenius hoeft dan ook niet lang op een reactie te wachten. De derde druk komt nog datzelfde jaar uit, maar zonder een woord over zijn boekje en dan in 1654 verschijnt druk vier, ditmaal volledig aangepast om een weerwoord te bieden aan Essenius. Nu is eindelijk ook duidelijk wie er achter de initialen C.M. schuilgaat: Het blijkt Christianus Molina (Vermeulen) te zijn, een pastoor uit Stompwijk. Die is op zijn beurt niet onder de indruk van de argumenten van Essenius en dit laat weten ook. Naar aanleiding van de

1 Van den Akker (2009), p 143.

2 Van den Akker (2009), p 193

3 Kooi (2003), p 165

4 Parker (2003), p 180

5 Van den Akker (2009), p 189

6 Essenius (1649) - Voor-reden

wijzigingen die Molina aanbrengt in zijn werk herziet ook Essenius zijn boek voor de tweede druk, deze rolt in 1656 van de drukpers.

Hierna volgen bij het leven van Molina nog drie drukken waarvan met name de 7e druk nog inhoudelijk gewijzigd is, kennelijk naar aanleiding van de tweede druk van Essenius. Ook na het overlijden van Molina blijft het boekje populair en zal het nog veel herdrukt worden.

Deze langzaam uitgevoerde discussie is vanuit letterkundig oogpunt erg interessant. Dat auteurs zich met een werk rechtstreeks tot een specifieke lezer of lezersgroep richten is niet heel ongebruikelijk. Ook zijn er veel voorbeelden bekend van lezers die reageren op wat een auteur geschreven heeft, bijvoorbeeld door het maken van aantekeningen in de kantlijn. Een aardig voorbeeld van hoe de ene auteur op een ander reageert is te vinden bij Huygens die in felle bewoordingen reageert op een vertaling die Vondel van een van zijn gedichten gemaakt heeft⁷. Hiervan is echter niet bekend of Vondel de reactie van Huygens wel gezien heeft, laat staan dat we weten wat hij er van vond.

De twee mondstoppers onderscheiden zich hiervan in die zin dat beide auteurs naast de gangbare doelgroep elkaar als specifieke lezer voor ogen hebben en ze elk in opvolgende drukken van hun eigen boek reageren op de argumenten, en aanpassingen daarin, van de ander. Hiermee geeft het de lezer, mits deze toegang heeft tot een aantal opeenvolgende drukken van beide boekjes, een zeldzaam inkijkje in de opzet en ontwikkeling van een discussie die in de tijd van de Reformatie erg actueel en urgent was. Dit vormt direct ook een breder kader waarin deze discussie te plaatsen is. Molina en Essenius vertegenwoordigen hierin de twee grote groepen die destijds tegenover elkaar stonden en waarvan met name het katholieke deel een heel nieuwe manier van argumenteren aan moest leren. De protestanten hiertegenover hadden een plaats in de maatschappij opgeëist en waren niet van plan die zomaar weer op te geven.

Ik heb onderzoek gedaan naar hoe beide boekjes zich gedurende de tijd en opvolgende drukken tot elkaar verhouden. Door de verschillende drukken met elkaar te vergelijken is inzichtelijk te maken hoe de ene schrijver reageert op de ander en wat diens reactie daar weer op is. De resultaten hiervan heb ik geprobeerd te duiden tegen de achtergrond van de maatschappelijke situatie en de ontwikkelingen in het religieuze zelfbewustzijn. Ik heb me hierbij laten leiden door de vraag welke rol de schrijvers van deze boekjes hadden, enerzijds in deze maatschappelijke en religieuze discussie en anderzijds in de leescultuur van toen.

Ik zal laten zien dat de boekjes, behalve dat ze onderdeel zijn van een maatschappelijk thema, ook de maatschappij, en de verhoudingen daarin, reflecteren. Tegelijkertijd getuigt het bestaan van de katholieke Mond-stopper ook van een op handen zijnde verandering in die situatie, doordat het een hernieuwde katholieke zelfverzekerdheid toont en de lezers bevestigt in hun katholieke identiteit.

In mijn onderzoek sluit ik aan bij een bestaand corpus aan onderzoek naar leescultuur. Ik zal daarom beginnen met een overzicht te geven van diverse onderzoeken die al uitgevoerd zijn en een beeld geven van de stand van zaken op dit gebied. Hierbij zal ik ook toelichten welke plaats ik mijn onderzoek zie innemen in dit geheel. Vervolgens zal ik dieper ingaan op beide boekjes, hun auteurs en de bevindingen die ik gedaan heb in het vergelijken van beiden. Ik zal afsluiten met een conclusie en aanbevelingen voor verder onderzoek.

Onderzoeken naar leescultuur

Er is veel gezegd en geschreven over 'de lezer' en ook aan de auteursintentie zijn heel wat woorden gewijd, hoewel die invalshoek met de komst van het New Criticism toch wat besmet is geraakt. Veel van de ontwikkelde theorieën en het uitgevoerde onderzoek is relevant bij een onderzoek naar hoe twee auteurs elkaars lezers vormen, op elkaar reageren en elkaar zo beïnvloeden. Volgens W.H. Sherman is het doen van onderzoek naar lezers en leescultuur erg belangrijk.⁸ Begrip van hoe vroeger gebruik gemaakt werd van boeken helpt bij het begrijpen van de cultuur van toen, maar geeft ook inzichten naar het gebruik van media in de moderne tijd.

Het onderzoek naar de vroegmoderne leescultuur heeft tot nu toe geleid tot een duidelijk beeld van hoe bepaalde personen gebruik maakten van boeken, of hoe bepaalde boeken gelezen werden. Het onderzoek maakt tevens duidelijk dat er nog veel witte plekken zijn in het plaatje dat we van vroegmodern boekgebruik kunnen schetsen. Duidelijk is dat we te weinig weten, ook duidelijk is dat een moderne kijk op lezen niet voldoende is om succesvol conclusies te kunnen trekken over de culturele impact die boeken hadden.

De moderne uitleg van het begrip lezen, bij het ene kaft beginnen en bij het andere eindigen en je tussendoor laten vermaken, is veel te smal voor de manier waarop in de vroegmoderne tijd gebruik gemaakt werd van een boek. Sherman pleit dan ook voor een aanpak waarbij tekstwetenschappers zich als archeologen storten op het materiaal dat voor handen is en dat materiaal het verhaal te laten vertellen van een cultuur waarin lezers hun boeken lazten, herlazten, doorgaven, annoteerden, aanpasten en aanvulden om een persoonlijke leeservaring te creëren. Hij ziet graag dat we aan de ene kant casestudies blijven uitvoeren en voorbeelden van een individuele leeservaring uitwerken. Aan de andere kant wil hij graag dat wat we te weten komen met elkaar in verband gebracht wordt en dat er zo een verhaal verteld kan worden over hoe het gebruik van boeken een cultuur beïnvloed heeft. Zijn eigen onderzoek draait ook vooral om het kunnen vertellen van een gegeneraliseerd verhaal over hoe er in de vroegmoderne tijd gelezen werd. Hij doet dit door een groot corpus aan werken te onderzoeken op de sporen van het gebruik⁹, zoals aantekeningen die erin gemaakt zijn. Tegelijkertijd gebruikt hij ook casestudies om aan te tonen hoe een bepaalde lezer exemplarisch kon zijn voor een gewoonte, bijvoorbeeld om het karakter *☞*, de manicule, in de kantlijn te tekenen.

Net als Sherman probeert ook A.M Blair een groter verhaal te vertellen over de intellectuele cultuur in de vroegmoderne tijd. In haar boek '*Too much to Know*'¹⁰ beschrijft ze hoe men, net als in de huidige tijd, probeerde om grip te krijgen op een overload aan informatie. Waar men eerst kon volstaan met verwijzingen in de kantlijn naar andere relevante boeken, zorgde de continue toenemende lijst aan publicaties op den duur voor de noodzaak van het opstellen van 'books about books'. Door een analyse van een grote hoeveelheid (voornamelijk humanistische) reference books is Blair in staat om inzicht te geven in de toenemende behoefte aan, of eigenlijk drang naar het verzamelen van zoveel mogelijk informatie. Ook maakt haar studie duidelijk welke boeken de voorkeur genoten als autoriteit in een bepaald genre of onderwerp. Als laatste ziet Blair voor haar studie een rol bij onderzoek naar de impact van het introduceren van de drukpers op het dagelijkse leven.

Ook Arnoud Visser ziet een behoefte aan reference books ontstaan maar hij plaatst deze behoefte ook in een academische praktijk. Studenten werden vanaf het begin getraind om als onderdeel van hun lezen aantekeningen te maken, hetzij in de kantlijn, hetzij in speciaal hiervoor bedoelde boeken. De toenemende productie van boeken maakte het steeds moeilijker om bij te blijven en deze gewoonte ontwikkelde zich dan ook tot het uitgeven van boeken die alleen maar bestonden uit verwijzingen naar andere boeken. In '*Reading Augustine in the Reformation*'¹¹ laat hij zien hoe de verschillende redacteurs uit het omvangrijke oeuvre van Augustinus putten om bewijzen te verzamelen voor de theologische leerstellingen van hun eigen achterban. Ook door edities uit te brengen, al dan niet van het complete werk van Augustinus, wordt de lezer, die aan een mensenleven niet genoeg heeft om alles zelf te lezen, gestuurd in de richting van een bepaalde interpretatie. Zowel katholieken als protestanten leggen zo een claim op het werk van Augustinus en zoeken in zijn werk naar rechtvaardiging van hun ideeën.

De voorgaande onderzoekers richten zich op groepen lezers en proberen daar gegeneraliseerde uitspraken over te doen. Vaak moeten ze echter constateren dat het moeilijk is om echt algemene uitspraken te doen. A. Grafton probeert in zijn *World of Words*¹² daarom een verbinding te maken van de individuele lezer naar de gemeenschappen die zich gevormd hebben. Hij identificeert de 'Republiek der Letteren', een sociaal verband dat vooral bestaat in het zelfbewustzijn van de intellectuele klasse. De 'Republikeinen' zijn doordrongen van de waarde die kennis en informatie heeft en hebben gezamenlijke normen voor het

8 Sherman (2008)

9 Sherman vermijdt het woord 'lezen' zoveel mogelijk, volgens hem komt een boek pas tot zijn recht als het gebruikt wordt. Zie ook de inleiding van Sherman (2008).

10 Blair (2010)

11 Visser (2011)

12 Grafton (2009)

bestuderen, delen en verrijken van deze kennis. De verschillende verschijningsvormen die deze Republiek heeft aangenomen gedurende de tijd worden door Grafton geïllustreerd aan de hand van een aantal concrete cases.

Ook Ariane Baggerman probeert in haar rede bij de aanvaarding van haar hoogleraarschap aan de Universiteit van Amsterdam een verbinding te leggen tussen individuele cases en meer algemene kennis.¹³ Ze betoogt dat na intensieve bestudering van een case, er vanzelf meer van dergelijke cases zichtbaar worden en er zich zo uiteindelijk patronen gaan aftekenen die iets zeggen over het algemene gebruik van boeken. Een voorbeeld van zo'n intensieve casestudie is van haar eigen hand: in *Kind van de toekomst: de wondere wereld van Otto van Eck* heeft ze het leven van Otto van Eck, een kind uit het einde van de achttiende eeuw gereconstrueerd.¹⁴ Een belangrijk deel van die reconstructie gaat over de manier waarop zijn ouders hem stimuleren om te lezen en in een dagboek te reflecteren op wat hij leest. Voor Baggerman heeft dit de deur geopend naar "(...) een duizelingwekkend universum van dagboekschrijvende kinderen die samen met hun opvoeders lezen over andere dagboekschrijvende kinderen die samen met hun opvoeders lezen over weer andere kinderen die...".¹⁵

Jeroen Blaak heeft nog wat meer moeite met generalisaties, in *'Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland'* bestudeert hij vier cases.¹⁶ Hij constateert dat bij alle voorbeelden de situatie sterk bepaalt op wat voor manier er gelezen werd. Hoewel hij net als Baggerman patronen ziet ontstaan na het bestuderen van meerdere voorbeelden van lezers gaat hij er vanuit dat een leeservaring uiteindelijk erg persoonlijk is. Alle generalisaties die te maken zijn vindt hij dan ook mooi meegenomen, maar hij probeert meer te leren van individuele situaties. Hieruit kan hij al veel kennis halen en hij verbindt dit vervolgens ook nog met de moderne tijd. Wat hem betreft is de basisintentie van een lezer in de vroegmoderne tijd niet wezenlijk anders dan in de huidige tijd. Alleen de media zelf veranderen maar dat is volgens hem inherent aan de tijd.

Carlo Ginzberg heeft een onderzoek uitgevoerd naar een individuele lezer die in een opmerkelijk punt afwijkt van de hiervoor genoemde onderzoeken. In *'The cheese and the worms'*¹⁷ beschrijft hij hoe de middeleeuwse molenaar Menocchio een heel eigen theologie ontwikkeld heeft. De opmerkelijke afwijking betreft hierbij het feit dat de lezer iemand uit de werkende klasse betreft, waar de meeste onderzoeken over personen uit de elite gaan.¹⁸ Omdat Menocchio door de Kerk beschouwd werd als een ketter heeft hij zich meermalen moeten verantwoorden voor de rechter. De verslagen hiervan vormden de belangrijkste bron voor Ginzberg, die op deze manier kon vergelijken wat er in een bepaald werk stond en hoe dat na lezing door Menocchio veranderde tot diens toch wel wonderlijke ideeën over het ontstaan van de aarde.

Uit dit overzicht van onderzoeken blijkt een aantal zaken. Zo is er een veelheid aan verschillende bronnen beschikbaar waaruit geput kan worden om meer te weten te komen over de leescultuur in de vroegmoderne tijd. Ook zijn er allerhande invalshoeken mogelijk om deze bronnen mee te benaderen. De kennis en inzichten die uit deze onderzoeken opgedaan worden hebben allemaal een kenmerk gemeen: het gaat allemaal om hoe de lezer omgaat met het werk dat tot zijn beschikking staat. De auteur is echter ook een relevante factor in een leescultuur. Zo zal de auteur proberen om een bepaald publiek aan te spreken, hij heeft een lezer op het oog die hij probeert te bereiken. Hierbij probeert hij uiteraard een beeld neer te zetten dat door de potentiële lezer herkend wordt. De beroemde term 'Self-fashioning' zoals deze gemunt is door Stephen Greenblatt wordt in Nederland nog al eens uitgelegd als de manier waarop en de mate waarin een auteur bewust een beeld van zichzelf scheidt, al dan niet door middel van de paratekst. Deze definitie is te smal naar de zin van Jürgen Pieters. Volgens hem kan je de klemtoon zowel op de 'Self' als op de 'Fashioning' leggen, ofwel, het is de Zelf die zich positioneert, maar de Zelf wordt net zo goed gepositioneerd, in een rol gedrongen, door externe factoren. Hij zegt zelf: '*Self-fashioning* in de bredere zin van het woord staat in het teken van de verbinding van deze in wezen poëtische analyse aan het culturele moment van de vroege moderniteit'.¹⁹ Op het moment dat er een verband bestaat tussen een cultureel moment en de positionering van een auteur gaat deze positionering ineens iets zeggen over de leescultuur waarin de auteur zich bevindt. Tegelijkertijd kan de leescultuur een toelichting geven bij de manier waarop de auteur zich presenteert. Als we op deze manier de auteur gaan betrekken bij het onderzoek naar leescultuur ontstaat er een hele nieuwe invalshoek die kan bijdragen aan het totale begrip van cultuur in de vroegmoderne tijd.

13 Baggerman (2010)

14 Baggerman (2005)

15 Baggerman (2010), p17

16 Blaak (2004)

17 Ginzberg (1980)

18 Een ander voorbeeld van onderzoek naar de leescultuur van de werkende klasse is te vinden in Salman (1999)

19 Pieters (2009), p56

Christianus Molina en zijn Mond-stopper

Christianus Vermeulen, of Molina zoals hij zich in de Mond-stopper noemt, werd in 1611 in Utrecht geboren als zoon van een molenaar. Hij heeft met goed gevolg een studie theologie afgerond waarna hij eerst kapelaan en vervolgens pastoor van Stompwijk werd. Zijn enthousiasme en liefde voor de katholieke kerk komt naar voren in verschillende schriftelijk overgeleverde disputen. Naast de Mond-stopper en de discussie die daaruit volgde, is hij in 1655 de protestantse predikant Petrus Cabeljauw tegen het lijf gelopen. Hierbij is een kennelijk heftige discussie ontstaan die Molina door de autoriteiten niet in dank afgenomen werd. Een verslag van deze discussie heeft hij in datzelfde jaar onder een pseudoniem uitgegeven. Nadat hij geen gehoor gaf aan de oproep om er verder het zwijgen toe te doen werd hij verbannen. Ook dit negeerde hij en hij reisde in het geheim terug naar zijn parochie waar hij een paar jaar later opnieuw opgepakt en opnieuw verbannen werd. Hierna is Molina naar Duitsland gereisd om in Kevelaar en Rees aan het werk te gaan waar hij in 1688 overleed.²⁰

Molina lijkt hiermee een prototype van het soort geestelijke dat de katholieke kerk hard kon gebruiken in de Nederlanden: Enthousiast en hardnekkig, niet te bang om in een discussie de eigen leer te verdedigen en pal staan voor de eigen mensen. Zoals ik in de inleiding al kort beschreven had, bevindt de katholieke kerk zich na de onafhankelijkheidsverklaring van de Nederlandse provinciën in een lastige situatie. De calvinisten doen hun uiterste best om alle tekenen van het katholicisme uit het publieke leven te verwijderen om zelf de vrijgekomen plaats op te kunnen eisen. Ze gaan zelfs zover dat de eigen eredienst tegen het licht gehouden wordt om alle mogelijk overgebleven sporen te vervangen, zo mag men bijvoorbeeld voor alle zekerheid niet meer knielen tijdens het avondmaal.²¹ Deze onderdrukking heeft een bijna darwinistisch effect op de katholieken in het noordelijke deel van de Nederlanden: Alleen degenen die sterk in hun schoenen staan blijven over. Dit heeft een aantal effecten. Zo zorgt de aanwezigheid van katholieke intellectuelen en andere notabelen ervoor dat de protestantse kerk geen staatskerk kan worden.²² De mondige parochieleden zorgen er ook voor dat een pastoor niet zomaar geaccepteerd wordt. Hij moet zich niet alleen naar de buitenwereld kunnen verdedigen, maar ook zijn parochianen hebben een idee over wat er wel en niet zou moeten gebeuren. Ze nemen argumenten niet meer voetstoots aan, maar moeten overtuigd worden van de juistheid hiervan.²³

Er wordt een tweetal seminaries opgericht die een nieuwe lichtung geestelijken moet produceren die aan een zwaar profiel moeten voldoen. De hervormingen die door het Concilie van Trente zijn vastgesteld moeten doorgevoerd worden, de pastoor moet weerstand kunnen bieden aan de protestantse druk van buitenaf, maar ook om kunnen gaan met zijn parochianen en tegelijkertijd in geestelijk opzicht voor hen kunnen zorgen.

Het is niet bekend of Molina op een van deze twee seminaries gezeten heeft, maar hij lijkt naadloos in dit profiel te passen. Voordat het ontwikkelde naar een geschreven discussie, leek zijn Mond-stopper vooral bedoeld om de leek te ondersteunen en onderrichten. In de titel presenteert hij het als een definitieve lijst met stellingen die de niet-katholieke geestelijken de mond zal snoeren met bijbelse argumenten. Na de titelpagina richt Molina zich tot de lezer in een eenvoudig opgezet gedicht²⁴. Hierin schetst hij op sarcastische toon een aantal reformatoren die zich allemaal op de bijbel zeggen te baseren, maar er met elkaar niet over uit zijn welke weg gevolgd moet worden. Ze zeggen de ergste dingen over de kerk, de heiligen en de paus maar eigenlijk praten ze anderen na in plaats van Gods woord. Hierop vervolgt Molina dat als de lezer echt wil weten wat er in Gods woord staat, en welk nut dit heeft voor de kerk, hij dit boekje maar moet aanschaffen om er 'in een hoeckje' verder in te lezen. Daarmee zal het dwalen stoppen en wordt de lezer een echte katholiek.

In deze introductie wordt vooral de katholieke lezer aangesproken. De toon is uitgesproken anti-calvinistisch en de voorbeelden haken in op inbreuken van het gangbare katholieke leven en maken de calvinistische ideeën belachelijk:

*Als sy maer alleen geloven
Zijn sy alle last te boven
Zijn sy vry van Godts bevel
Zijn sy liber van de Hel²⁵*

Beelden stormen, Kercken breken

20 Bron: zie literatuurlijst

21 Kooi (2003), p 169

22 Nierop (2003), p 3

23 Parker (2003), p 184

24 In de eerste druk tenminste. De meeste drukken hebben een approbatie van een keurmeester na de titelpagina, hier staat deze op de laatste pagina.

25 Molina (1684), Tot den Leser, r37 – 40. (*Tenzij anders aangegeven maak ik bij citaten uit de Mond-stopper van Molina gebruik van een hoge kwaliteit scan van een 10e druk die digitaal beschikbaar is gesteld door de Bayerische Staatsbibliothek te Munchen. Ik hanteer hierbij de oorspronkelijke paginanummering.*)

*Vloeken, schelden, laster spreken
Op Gods Autaer, op de Mis
Is bij haer den besten dis.²⁶*

Dit scherp gestelde voorwerk zal verschillende effecten beoogd hebben. De vrome katholiek wordt hiermee bevestigd en betrokken bij de strijd tegen de calvinisten. Ook wordt hij uitgenodigd om na te lezen hoe het ook maar weer precies zat met de leerstellingen van de kerk. De twijfelende katholiek wordt met harde hand bij de les gehaald. Door te wijzen op de onmenselijke daden van de protestanten moet hij tot inkeer komen en ook hij kan vervolgens nalezen hoe het wél zit met de bijbel en de uitleg daarvan.

Na het voorwerk volgt de eigenlijke inhoud van het boekje. In de eerste druk wordt in vijftig stellingen de belangrijkste leerpunten van de kerk uiteen gezet, latere drukken voegen daar nog twintig stellingen aan toe. Elk hoofdstuk volgt een vast stramien. Eerst wordt er een stelling geponeerd, die wordt vervolgens vanuit de bijbel toegelicht. Hierna volgen een of meerdere reacties van een tegenpartij die elk worden tegengesproken door een katholieke tegenstem, opnieuw voorzien van bewijs uit de bijbel en eventueel aanvullende autoriteiten.

Achterin het boekje staat een overzichtelijk register met alle onderwerpen die behandeld worden zodat het goed als naslagwerk gebruikt kan worden.

Andreas Essenius en zijn Mond-stopper

Andreas Essenius werd in februari van 1618 geboren en was daarmee van dezelfde generatie als Molina. Ook hij studeert theologie aan de Universiteit van Utrecht, overigens naast filosofie en wiskunde, en promoveert al op 27-jarige leeftijd. Hij is dan al enige jaren predikant en wordt in 1651 aangesteld als predikant in Utrecht. Twee jaar later wordt hij daarnaast hoogleraar Theologie aan de Universiteit van Utrecht. Al tijdens zijn studie was hij onder invloed gekomen van Gisbertus Voetius, een orthodox-gereformeerde theoloog die vanwege zijn invloed op de gereformeerde leer ook wel de Nederlandse paus genoemd werd. Met Voetius deelde Essenius een hartstocht voor een orthodoxe uitleg van de bijbel en het daarbij horende bestrijden van afwijkende ideeën. Dit deed hij onder meer door de productie van een groot aantal publicaties waarin de gereformeerde dogmatiek uiteen gezet werd en afwijkende leer werd aangevallen. De *Recht-catholijcke mont-stopper* was voor zover bekend de eerste van deze geschriften.²⁷ Essenius stelde zijn publicaties op in een tijd van confessionalisering. Na de strijd tegen de katholieke kerk en de Reformatie was het nog niet voorbij met het verdedigen van leerstellingen. Met de scheuring van de kerk nog vers in het achterhoofd bogen de theologen zich over de vraag hoe de bijbel uitgelegd moest worden en legden de geformuleerde leer vast in belijdenisgeschriften.

Hiermee werd de eigen leer vast omlijnd en kon het tevens gebruikt worden om zich af te zetten tegen andere opvattingen. Niet zelden moest de wereldlijke overheid ingrijpen om een discussie te beslechten. Zo is bijvoorbeeld de grote synode van Dordrecht op initiatief van prins Maurits van Oranje tot stand gekomen. Hierdoor kreeg uiteindelijk het orthodoxe deel van de calvinisten de overhand in de Nederlandse Republiek. Dit deed overigens niets af aan de ijver waarmee Voetius en zijn aanhangers ijverden voor een rechtzinnige en sobere uitleg van Gods geboden.²⁸

De katholieke leer vormde een scherp contrast met de orthodox-gereformeerde leer. Het aanbidden van heiligen, het verdienen van je eigen redding, de paus die zich een plaatsvervanger van Christus noemde tegenover een pleidooi van soberheid, uitverkiezing door God en alleen vertrouwen op de bijbel. Het moet Essenius dan ook een doorn in het oog zijn dat de Mondt-stopper van Molina zo populair bleek te zijn. Als de uitgever het werkje net zo inschatte als een literair werk zal er in de eerste twee jaar zo'n tweeduizend exemplaren²⁹ in omloop gebracht zijn. Ondanks de bescheidenheidstopos in zijn Voor-reden heeft Essenius zeer waarschijnlijk uit eigen overtuiging een reactie geschreven om vanuit zijn uitleg van de bijbel het een en ander recht te zetten. Hij begint zijn werk met de eerder genoemde programmatische titel, waarmee de bedoeling van zijn werk direct duidelijk is. Hij verzet zich tegen de misleidende uitleg die Molina hanteert:

26 Molina (1684), Tot den Leser, r61 – 64.

27 Bron: zie literatuurlijst.

28 Van den Akker (2009), p 204

29 Frijhof (2000), p 537

'Maer om de heilige Waerheid, én hare trouwe Voor-standers te beliegen, daer is hij stout genoeg toe; en schijnt alle schaemteaf-geleit te hebbe.'³⁰

Na de titelpagina volgt een verwijzing naar een bijbeltekst uit Titus. In een moderne vertaling staat hier het volgende:

Een opziener moet als beheerder van Gods huis onberispelijk zijn: hij mag niet eigenzinnig optreden, niet driftig zijn, niet te veel drinken, niet gewelddadig zijn en niet hebzuchtig; (...) En hij moet zich houden aan de betrouwbare boodschap die in overeenstemming is met de leer, zodat hij in staat is om anderen met heilzaam onderricht te bemoedigen en dwarsliggers terecht te wijzen. Want er zijn veel ongehoorzame mensen, praatjesmakers en bedriegers³¹.

Het is direct duidelijk, Essenius voelt zich in zijn roeping ondersteund door de bijbel. Vervolgens is er een opmerkelijk verschil tussen de eerste en tweede druk. In de eerste staat er namelijk een vlijmscherp gedicht, in dezelfde stijl als die van Molina, waarin de spot gedreven wordt met Molina en Essenius de lof toegezongen krijgt.

*Seker vriendt! 't zijn groote dingen
Die ghy voorgheeft te volbringhen
Waer van nochtans niet en blijct
Als men uwen boeck deur kijckt.
't Is wel waer by slechte Leecken
Die de Schrift noyt in en keecken*

*Of niet wel ghegrondt en zijn
Heeft u segghen soo wat schijn³²*

Dit gedicht is van de hand van 'V.B.', waarschijnlijk is dat Vincentius Bergeus, een predikant uit Wijk-bij-Duurstede die samen met twee anderen als vertegenwoordigers van de classis een katholiek aandoende approbatie op het schutblad hebben ondertekend. Deze elementen mist de tweede druk, waar de verwijzing naar Titus wordt gevolgd door een gebed, ook al programmatisch van toon, waarin Essenius God om hulp vraagt bij zijn opdracht. Hierna begint de Voor-reden, gericht tot 'Den Christeliken Lezer', een subtiel verschil met de voorrede van Molina. Door deze aanhef impliceert Essenius dat de échte christen geïnteresseerd is in zijn boek omdat die op zoek is naar een betrouwbare uitleg van de bijbel en in een moeite door stelt hij de lezer gerust dat die de juiste partij gekozen heeft. De voorrede zelf begint met de directe aanleiding van het boekje. Vervolgens wijst Essenius een aantal inconsequenties aan in de stellingen van Molina en betwijfelt hij diens exegetische kwaliteiten in niet mis te verstane bewoordingen:

'Voorts is hij in deze verhandelinge zoo on-ervaren, dat hij niet alleen doorgaens de plaetsen der Heilige Schrifture tot eenen anderen zin trekt (...) Maer ook meenig-mael iet aen-trekt als staende, daer zulx geenszins te vinden en is.'

Hij gaat kort in op de verbeteringen die Molina doorgevoerd heeft in de tweede druk die hij ook al niet indrukwekkend vond, en beantwoordt de vraag waarom hij dan een reactie schrijft op dit boekje dat ogenschijnlijk de moeite niet waard lijkt. Allereerst wil hij Molina liefdevol op zijn dwalingen wijzen in de hoop dat die zich bekeert. Daarnaast wil hij dat de christelijke lezer tot de heilige waarheid geleid wordt, of versterkt wordt in de kennis daarvan. Hij nodigt de lezer dan ook uit om beide boekjes naast elkaar te leggen, de argumenten met elkaar te vergelijken en uiteraard te constateren dat de protestantse aanpak de bijbelse van de twee is.

In de tweede druk volgen nog een paar opmerkingen over de aanvullingen naar aanleiding van de derde en vierde druk van Molina en daarna komt de inhoud zelf. Net als Molina behandelt Essenius een bepaalde stelling, haalt daar voor- en tegenargumenten bij en besluit uiteindelijk met een definitief oordeel.

In de eerste druk behandelt hij 55 stellingen, in de tweede druk is dat uitgebreid naar 69 plus 3 bijvoegsels.

30 Essenius (1656), Voor-reden

31 Titus 1: 7, 9-10, (NBV via biblijja.net)

32 Essenius (1649), Voorwerk r 29-36

Reacties over en weer

Uit de programmatische titels en ondertitels die zowel Essenius als Molina hanteren blijkt al voordat je het boekje open slaat om wat voor soort werk het gaat. Dit is volgens Gérard Genette mogelijk doordat een bepaald werk niet alleen door de tekst zelf informatie geeft over de inhoud. Alles wat onderdeel is van het werk, maar niet de tekst zelf is, door hem 'paratext' genoemd, vormt volgens hem 'thresholds of interpretation'.³³ Dit zijn grenzen, of drempels, waarbinnen een bepaalde interpretatie van het werk mogelijk is. Volgens hem is het niet mogelijk om een werk te creëren zonder paratekst, het feit dat het werk bestaat geeft al iets weg over de aard ervan: het is kennelijk de moeite waard om te bestaan.

Aan de andere kant is het natuurlijk wél mogelijk dat de auteur de paratekst gebruikt om het werk, of zichzelf, expliciet op een bepaalde manier te positioneren. Hiervan zijn de ondertitels een aardig voorbeeld, het is duidelijk dat de auteurs overtuigd zijn van hun eigen gelijk en willen dat de ander dat weet. Genette noemt een heel aantal soorten paratekst en de rol die het kan vervullen. Uiteindelijk, zo schrijft hij, vormt de paratekst een overgang naar de wereld die de auteur heeft willen schetsen. Hiermee vormt het een van de middelen waarmee we een tekst beter kunnen interpreteren en begrijpen. Als we naar de eerste drukken van beide werken kijken zien we ook een duidelijk verschil in presentatie optreden. Molina komt nog redelijk 'onschuldig' over, hij verzet zich tegen de nieuwe leer in het algemeen en heeft om de leken te ondersteunen een handzaam naslagwerk geschreven. De eerste druk van Essenius is aanzienlijk feller en behalve voor zijn eigen achterban nadrukkelijk geschreven om Molina zijn plaats te wijzen. Hij haalt dan ook direct allerhande trucs uit om in de hele presentatie van zijn boek *God, de bijbel en het volk* aan zijn kant te krijgen.

Essenius – De eerste druk

Het hele boekje van Essenius is natuurlijk een reactie op het werk van Molina. Ik zal hier daarom alleen en aantal punten noemen die een tegenreactie hebben opgeroepen in de vervolgdrukken van Molina.

In de voorrede haalt Essenius een aantal hoofdstukken aan die in zijn ogen inconsequenties bevatten:

(...) want *cap. 1.* begint hij terstond in de eerste editien, *Ian-Alle-man kan Gods Woord niet verstaen*. Is dit zoo, hoe vermaent hij dan in 't gemein, zeggende op den titel, *onder-zoekt de Schrifturen?*

Cap. 2 zeit hij, *'t En staet al in Gods Woord niet, 't geen 't Geloof aengaet, of ter Zaligheid van noode is*. Maer hoe derft hij dan beloven *ende iedere Geloof-stukken der H. Roomsche Catholijke Kerke* te bewijzen *uit klink-klare H. Schrifturen?*

Cap. 3. zeit hij, *De H. Kerk moet alleen Rechter wezen in twijfelachtige zaken des geloofs ende zaligheids*. Is die alleen Rechter, ende niet God in zijn Woord sprekende, Waer toe zal men dan *de Schriften onder-zoeken?*

Op dezelfde manier haalt Essenius ook hoofdstuk 34 en 37³⁴ aan, over heiligen- en beeldenverering. In dit verband is Essenius nog aan het 'stemming maken', hij is nog niet heel erg geïnteresseerd in de stellingen zelf, maar gebruikt deze voorbeelden om op voorhand al aan de lezer duidelijk te maken dat Molina niet betrouwbaar is als het om bijbeluitleg gaat. In de hoofdstukken zelf hanteert hij zoals gezegd dezelfde opbouw als Molina. Hij introduceert het onderwerp met een titel, laat vervolgens 'de Papist' een stelling uitspreken, reageert hierop met hoe het volgens hem is en bewijst dat vervolgens met bijbelteksten. Hierbij spreekt hij hier en daar Molina rechtstreeks aan, bijvoorbeeld in het tweede hoofdstuk, over of de bijbel voldoende is:

*'Heeft de Papist daer yet tegen / laet hem werck beginnen / ende sulcks bewijzen: wy sullen dan antwoorden'*³⁵

Bij de vraag of de eredienst in de moedertaal gehouden moet worden heeft Molina een aantal oude bronnen aangehaald, waar onder een werk van Augustinus. Essenius reageert hierop dat deze bronnen

33 Genette (1997)

34 De nummering is van Essenius en verwijst naar de hoofdstukindeling van de eerste druk van Molina. Door de uitbreiding in latere drukken vind er wat verschuiving plaats van onderwerp tov hoofdstuknummer.

35 Essenius (1649), p 11

*'segghen niet met allen dat enighsins soude dienen tot bewijs van de Papist sijne voorstellinghe.'*³⁶

Om vervolgens uiteen te zetten wat die bronnen volgens hem wél leren. En twee pagina's verderop vraagt hij

*'Wat redenen toch / dat daerm de openbare Diensten juyst inde Latijnsche Tael moeten gheschieden / ende alsoo de eenigheydt der Kercke betoont werden?'*³⁷

Zo laat Essenius in zijn eerste druk vooral de bijbel spreken en legt hij naast elke stelling van Molina de visie van de protestantse kerk.

Molina – De vierde druk

Molina was net te vroeg met het uitbrengen van zijn derde druk, hierdoor kon hij niet meer reageren op de opmerkingen van Essenius. De vierde druk kwam in 1656 uit en hiermee had hij ook wat meer tijd voor een eerste reactie. Hij begint al met het uitbreiden van de titel van zijn werk:

Den gevalueerden, schriftuerlijcken, Rooms-Catholijcken mondt-stopper : van alle teghenwoordighe oncatholijcke leraers ende nieuwghesinde leerlingen : Bysonderlijck van Andries Essen Calvino-Gommariste Woorden-Dienaer in Neder-langh-broeck die onlanghs tot sijn merckelijcke confusie ende schande sijn lust genomen heeft sommige dinghen van dit Tractaetje meer tegen te spreekken als te weder-leggen.

In de eerste instantie richtte hij zich nog tegen de 'oncatholijcke leraers' in het algemeen maar nu heeft hij zogezegd een gezicht bij zijn tegenstanders. Inhoudelijk is hij nog niet echt onder de indruk, hij constateert droogjes dat Essenius het wel met hem oneens is, maar daar geen steekhoudende argumenten voor heeft. In een toevoeging aan zijn gedicht aan de lezer nodigt hij Essenius dan ook uit om *'zijn dorst te lessen'* en *'vat hier uyt u misverstandt, En uws doolingshs groote schandt.'*

Een subtiele wijziging is in het hele boekje aan te treffen, ook dit laat zien dat voor Molina het brandpunt van de discussie aan het verschuiven is van protestanten in het algemeen naar een vertegenwoordiger in het bijzonder. De tegenpartij die bij elke discussie de protestantse argumenten verwoordt, werd in de eerste drukken namelijk simpelweg aangegeven als 'Party'. In de latere drukken wordt dit op een groot aantal plaatsen vervangen door 'Party A.E', hiermee is Essenius de stem van de tegenpartij geworden. In hoofdstuk 4 gaat het bijvoorbeeld over de vraag of de bijbel voldoende is voor de geloofszaken, of dat hier ook uit de traditie geput mag worden. Molina laat 'Party 3, A.E.' het volgende zeggen:

*S. Jan seydt: Dese dingen zijn geschreven, opdat ght gheloovende 't eeuwich leven moogt hebben: Ergo / dat buyten Godts woordt is / dat is onnodigh en vergeefs.'*³⁸

Als we nu terug gaan lezen in de Mond-stopper van Essenius vinden we in het corresponderende hoofdstuk inderdaad het volgende argument:

*Maer dese zijn geschreven, opdat ghy geloovet, dat Iesus is de Christus de Sone Godts, ende opdat ghy ghelovende, het leven hebt in sijnen name.*³⁹

Merk overigens op dat beide heren een eigen vertaling gebruiken, een van de punten waarover de degens gekruist werden. Op dezelfde manier zijn alle argumenten van Essenius die voorkomen in het werk van Molina gemarkeerd. Aardig detail hierbij is dat Molina kennelijk heel goed op de hoogte was van de argumenten van de protestanten. Nog voordat hij een reactie van Essenius gezien had noemde hij ze immers al.

Op de vermeende inconsequenties uit het voorwerk van Essenius reageert Molina in de betreffende hoofdstukken. Over de begrijpelijkheid van de bijbel (hoofdstuk 3) zegt hij

36 Essenius (1649), p 37

37 Essenius (1649), p 39

38 Molina (1654), p 33

39 Essenius (1649), p 15

*Doch om Andries Essen, sijn begeerte met meer staeltjens te voldoen / dienen de naestvolgende: daer hy als voor desen / sijn glossen wel op sal maeken / maer niet thoonen datse Schriftuer sijn / of van alle man verstaen werden.*⁴⁰

Hierna voegt hij anderhalve pagina in met voorbeelden waarin de bijbel zichzelf tegen lijkt te spreken. Ook wijst hij fijntjes op een aantal predikanten die niet in staat was gebleken om hun gemeenteleden van bevredigende uitleg te voorzien bij een aantal geloofsvragen. Als de theologen al moeite hebben om sommige bijbelgedeelten uit te leggen, hoe kan je het dan aan een leek overlaten om zelf de bijbel te gaan lezen. Hiermee gebruikt Molina het verwijt van Essenius, dat hij inconsequent zou zijn, tegen hem. Ook bij de vraag van hoofdstuk vier,⁴¹ of de bijbel alleen voldoende is wordt Essenius door Molina met gelijke munt terug betaald. Want, zo werpt hij hem voor de voeten, ook de uitleg die predikanten geven aan hun volgelingen is in de traditie geworteld. Het is dan ook niet eerlijk naar hen toe om te doen alsof alleen de bijbel gebruikt wordt.

In veel van de hoofdstukken breidt Molina de argumentatie uit hoewel niet altijd duidelijk is of dit naar aanleiding van het werkje van Essenius gebeurt. Zo zijn bijvoorbeeld ook de derde en tweede druk aanzienlijk vermeerderd, zowel in aantal hoofdstukken als inhoudelijk. Wel worden Essenius en zijn ideeën regelmatig aangehaald als hij het in de ogen van Molina met hem eens is. Zo plaatst Molina een noot in de kantlijn bij de eerder aangehaalde bronnen over de eredienst in moedertaal:

'(Dit en is geen punt des gheloofs), dit bekent A. Essen pag. 37

En als toevoeging bij het laatste argument van hoofdstuk 11, over de ware kerk schrijft hij:

'Dit bekent A. Essen, pag 82, lin13. Hoe-wel hij daer blindelijck pag. 54 tegen-spreect.'

Bij de vraag of de doop de zonden afwast heeft Molina 5 argumenten. Het vijfde laat hij in de vierde druk vergezeld gaan van de toevoeging

'Andr. Essen staet dit mede toe fol. 112. alwaer hij bekent datmen door den doop eerst een goede consciencie krijght: als oock de Gommariste Consessie: Art 34'

Essenius – De tweede druk

In de 4e druk heeft Molina een aantal extra hoofdstukken ingevoegd waarop Essenius in corresponderende hoofdstukken een tegenwerping schrijft, dit past in de structuur die hij al hanteerde⁴². Ook had hij in zijn eerste druk Molina uitgedaagd om tegenbewijs te leveren bij de kwaliteit van zijn bijbelvertaling. Molina heeft dat gedaan in een heel hoofdstuk, waarop Essenius het beloofde antwoord in een eigen hoofdstuk zet. Hoofdstuk 12 was door Molina uitgebreid van 12 naar 17 argumenten. Essenius doet dus hetzelfde en voegt daar een uitdaging aan toe:

'Laet C. Molina met aendacht eens lezen die plaetsen die hij aenwijst / als het Tractaetje.'

Verder reageert hij op een paar opmerkingen die Molina aan zijn adres geplaatst heeft waarbij hij soms zeer fel uit de hoek komt. De opmerking in hoofdstuk 3, over het toevoegen van 'staeltjens' pareert hij met:

*Antw 1. Door mij / ik was niet begeerig na zijne staeltjens. wenschte veel liever / zoo het den Almachtigen en Genadigen God beliefte / dat C. Molina en andere zijns gelijke / bekeeringe mochten ontfangen / om niet meer met hare Staeltjens Gods Woord en Waarheid te bestrijden; maer die lief te hebben en voor te staen*⁴³.

Hij gaat opnieuw in op de bronnen rondom de taal van de eredienst:

C. Molina tekent pag. 62 op den aenvang van dit Capittel / aen de kant / 'Dit en is geen punct des Geloofs: Dit bekent A. Essen pag.37' Maer dat heb ik geenszins bekendt. Laet de plaetse na-gezien worden. In tegen-deel heb ik hem weder-leidt / en uit Gods Woord bewezen dat het noodig is / dat de openbare Diensten in gemeine Moederlike Talen

40 Molina, (1654), p 23

41 Molina, (1654), p 28

42 Wellicht om kosten te besparen heeft Essenius alle aanvullingen toegevoegd aan het eind van zijn boekje. Het register wordt dus ook uitgebreid met dubbele paginanummers bij de hoofdstukken, eentje voor het oorspronkelijke gedeelte en eentje voor de uitbreiding erop.

43 Essenius (1656) p 374

geschieden / en niet juist in de Lantijnsche.

Het meest geprikkeld is hij als het over de doop gaat en de vraag of daarmee de zonden afgewassen worden. Molina had de indruk dat Essenius het met hem eens was, die is een andere mening toegedaan:

Zi werderom zijne trouloosheid. Ik heb gezeit / dat wij door den innerlijken Doop een goede conscientie verkrijgen / volgens 1 Petr. iij, 21. den innerlijken Doop / die door den H. Geest geschiedt / onderscheidende van den uiterlijken Doop des Waters / dewelke een teken en zegel is van die innerlijken. Aengaende nu zijn volgende Discours: ons gevoelen en bewijsredenen stelt hij niet oprechtelijk voor.

In hoofdstuk 14 gaat hij nogmaals in op de manier waarop Molina zijn bewijzen aandraagt:

Na den zin van zijne Ken-tekening mag men gissen : maer komt niet te pas. Hij had moeten bewijzen / dat het tegen-spreken van de onder-scheiding en onthouding eeniger spijzen / van het vasten van veertig dagen / van de aen-roeping der Heiligen / van de beelden in den Gods-dienst / van gebeden en Sacristicien voor de dooden / ketterijen zijn. [...] En om dit te bewijzen had hij vrijelik te hulpe mogen nemen de oude Wettelike Concilien / en Kerken-Leeraers / mits goed bewijs formerende. Maer hij wijst mij slechts in 't wilde tot Bellarmin : want dat valt hem lichter [...].⁴⁴

Molina – De zevende druk

In de vijfde en de zesde druk verandert Molina weinig aan zijn boekje ten opzichte van de vierde druk. De zevende druk, elf jaar nadat Essenius zijn herziening gepubliceerd heeft, bevat nog een aantal opmerkelijke wijzigingen. Zo waren de drie punten waar Essenius in bovenstaande voorbeelden zo scherp tegen ageert in zowel de vijfde als de zesde druk gewoon aanwezig, maar in de zevende druk zijn ze verdwenen zonder een spoor achter te laten. Wat hier precies is gebeurd is niet te achterhalen. Gezien de toon van het commentaar van Essenius is het niet onwaarschijnlijk dat Molina inderdaad niet goed gelezen had en dat hij om gezichtsverlies te voorkomen de gewraakte passages zonder meer verwijderd heeft. Een andere opmerkelijke wijziging is te vinden in hoofdstuk 14. Hij heeft zich de uitnodiging van Essenius om rijkelijk uit de kerkvaders te putten voor bewijs bij zijn stelling ter harte genomen. Met 23 stellingen vult hij het hoofdstuk aan om aan te kunnen tonen dat de Katholieke Kerk een voortzetting is van de apostelen en daarin onfeilbaar is geweest. Het is juist de gereformeerde kerk die zaken onderwijst die eeuwen geleden nog als kettters bestempeld zijn.

Duiding

Over bovenstaande observaties kunnen een paar dingen gezegd worden. Allereerst is er een duidelijk verschil in vorm en toon van de boekjes aan te wijzen. Molina is in de eerste instantie verschenen als een 'instructieboekje' voor de eigen achterban. Doordat Essenius zijn werk geschreven heeft als een regelrechte aanval op dat boekje, is Molina direct in de verdediging gedrongen. Uit het leven van Molina valt al af te leiden dat hij niet al te snel geïntimideerd was, een houding die terug te lezen valt in zijn reacties. Hij laat zich niet verleiden tot een welles-nietes discussie en gaat niet direct in op wat Essenius zegt, maar legt bestaande argumenten hooguit in zijn mond in plaats van een anonieme partij die in de eerste drukken de tegenstem vertegenwoordigde. De kritiek van Essenius gebruikt hij om zijn eigen argumenten te versterken met meer voorbeelden en tekstplaatsen. Hij laat niet na om te vermelden als Essenius het in zijn ogen met hem eens moet zijn en vertelt ook regelmatig welke aanvullingen hij op diens verzoek heeft doorgevoerd. Deze meer reactieve houding betekent natuurlijk niet dat het boekje van Molina niet tegen de protestantse leer gericht was. Het was alleen bedoeld om de katholieken van een weerwoord te voorzien, niet om zelf een weerwoord te zijn.

Het boekje van Essenius staat hier lijnrecht tegenover, door systematisch de stellingen van Molina langs te gaan en de protestantse leer er naast te zetten. Behalve dat elke stelling van Molina aangevallen wordt, krijgt ook de persoon er van langs. Molina wordt er vooral van beticht de bronnen niet goed gelezen te hebben of klakkeloos overgeschreven te hebben uit andere werken.

Molina wordt door Willem Frijhoff aangehaald als een typerend voorbeeld van hoe de Katholieke Kerk in Nederland zichzelf op een nieuwe manier is gaan presenteren.⁴⁵ Het verschil met hoe in de Middeleeuwen

⁴⁴ Essenius (1656) p 440

⁴⁵ Frijhoff (1983), p 441

met Bijbelse autoriteit werd omgegaan is dan ook groot. Een destijds populair leerstellig boek is 'Des Coninx Summe', dat speciaal geschreven was voor de leken⁴⁶ en in een traditie stond van lekenboeken waarin de Christelijke leer werd uitgelegd.⁴⁷ In Des Coninx Summe gebeurt dat veelal door het schetsen van allerhande situaties die duidelijk maken welk gedrag geestelijke winst oplevert en welk gedrag een christen in de problemen brengt. Hierbij wordt de bijbel slechts sporadisch aangehaald en lang niet altijd direct. De autoriteit van de bijbel was overigens onbetwist, uitleg hiervan was alleen niet voor iedereen weggelegd.⁴⁸ Wie dit wel kon genoot dan ook een wellicht even sterke autoriteit als de bijbel zelf. Van deze afstand tussen de boodschap en de ontvanger is in beide Mond-stoppers niet zoveel meer over. Allebei de auteurs nodigen de lezer uit om actief en intensief mee te lezen. Essenius doet de lezer expliciet de oproep om beide boekjes naast elkaar te leggen en uit de argumenten een eigen conclusie te trekken. Molina schept door zijn gebruik van partijen die met elkaar in discussie zijn een situatie waarin de lezer impliciet uitgedaagd wordt om partij te kiezen. Beide auteurs hanteren een uitgebreid apparaat aan marginalia en andere verwijzingen naar bijbelse tekstplaatsen en autoriteiten zoals de kerkvaders. Lezers van beide boekjes worden zo uitgedaagd om intensief mee te lezen en krijgen van de auteur de boodschap mee 'Geloof me niet op mijn woord maar controleer me als je in de gelegenheid bent'. Dit was voor de protestanten met hun 'Sola Scriptura' de gangbare manier van redeneren, voor de katholieken was het toch beduidend nieuwer terrein.

Conclusie.

Deze boekjes vormen gezamenlijk een mooie schets van de verhoudingen tussen de katholieken en protestanten halverwege de zeventiende eeuw. In de positionering en toon van argumenteren worden de maatschappelijke verhoudingen weerspiegeld. Net als Molina moeten de katholieken zich verdedigen en wordt er door het protestantse kamp weinig ruimte overgehouden voor hun denkbeelden. Met Essenius zijn de protestanten offensief en hebben ze weinig op met de katholieke uitleg van de bijbel. Tegelijkertijd getuigt de Mond-stopper van Molina van een nieuwe mentaliteit aan katholieke zijde. Molina kent de protestantse argumenten goed, hij verwerkt ze vanaf het begin in zijn boekje en plaatst daar de katholieke uitleg tegenover. Alle belangrijke leerstellingen van de katholieke kerk worden systematisch behandeld en voorzien van bewijs dat voor iedereen⁴⁹ controleerbaar was. Hiermee draagt het bij aan een 'emancipatie' van de katholieke bevolking. Door een identiteit te beschrijven worden de katholieke lezers zich bewust van het bestaan ervan. Door de gelegenheid om hier over na te denken en op te reflecteren zal deze hernieuwde identiteit verder vorm gekregen hebben en verder geworteld hebben in het bewustzijn.

In de inleiding stelde ik de vraag hoe we na lezing van deze boekjes de leescultuur van die tijd beter kunnen begrijpen. Wat we zien is dat beide werken inhaken op een destijds zeer diepgaand en relevant discussiepunt. Lezers worden actief bij deze discussie betrokken en bevestigd in hun standpunten. Waar de boekjes zich vooral tot hun achterban richten vormen ze een manifestatie van een identiteit die met name voor de katholieken nog erg nieuw was. Zo kunnen we constateren dat in ieder geval in die tijd het geschreven woord nog van vitaal belang was voor het creëren, bevestigen en versterken van die gezamenlijkheid.

46 Tinbergen (1907), p 65

47 Tinbergen beschrijft tevens hoe deze traditie voortgezet wordt en uiteindelijk de weg vrijmaakt voor de hervormingsgezinde geschriften in de vroegmoderne tijd. Zie Tinbergen, p103 en verder. Ook Bettina Lindorfer noemt het gebruik van een (andere) Summa tot ver in de zeventiende eeuw. Zie Lindorfer, (2003) p 27.

48 Roest (1989), p 468

49 In praktijk misschien 'Iedereen met beschikking over dezelfde bronnen'

Discussie en aanbevelingen

Ik ben me er terdege van bewust dat ik de maatschappelijke achtergrond van de beide boekjes zeer breed geschetst heb, voorzien van de onvermijdelijke generalisaties. Hierbij ben ik ook hier en daar ver van het letterkundige pad afgedwaald. Toch heb ik hier bewust voor gekozen omdat ik het gevoel heb dat de duiding van de boekjes onmogelijk is zonder een, desnoods globaal, overzicht van de sociale, politieke en religieuze verhoudingen in de jonge Republiek. Juist door deze verhoudingen en de veranderingen erin is de noodzaak ontstaan voor de katholieke bevolking om zichzelf opnieuw uit te vinden en heeft de Mond-stopper van Molina hier een rol in kunnen spelen. De keerzijde van deze breedte is dat ik lang niet overal de diepte in heb kunnen gaan, waardoor er uiteindelijk meer vragen ontstaan zijn dan beantwoord.

Zo heb ik niet in detail alle wijzigingen van druk tot druk vastgelegd. Met een uitgebreid bibliografisch onderzoek kunnen alle verschillende drukken gedetailleerd beschreven worden en is het eenvoudiger om aan te wijzen welke wijzigingen plaats gevonden hebben onder invloed van de tegenspreker.

Ik heb met *Des Coninx Summe* en *De Mond-stopper* slechts twee mijlpalen genoemd in de traditie van leerstellige boeken. Door de boeken uit de tussenliggende eeuwen te analyseren valt inzichtelijker te maken hoe de verandering hierin heeft plaats gevonden. Ook valt de stelling dat er daadwerkelijk een verandering in presentatie heeft plaats gevonden beter te illustreren.

Arnoud Visser beschrijft in zijn eerder aangehaalde boek *Reading Augustine in the Reformation* hoe de editoren en drukkers van (verzamelde) werken van aartsvaders rekening hielden met hun achterban. Als gevolg hiervan waren de referentieboeken en uitgaven verre van neutrale weergaven van hun ideeën. De implicatie hiervan voor de bronnen die Essenius en Molina gebruikt hebben, heeft los van een verwijzing naar twee duidelijk verschillende bijbelvertalingen geen plek gekregen in deze uiteenzetting. Toch is het een fascinerend gegeven dat bij een grondige analyse van de gebruikte bronnen hopelijk licht kan werpen op de ontwikkeling van protestantse cq katholieke hermeneutiek.

Dan wil ik nog de mogelijkheid uitlichten om hetzelfde conflict in andere verschijningsvormen te onderzoeken. Er zijn veel meer voorbeelden bekend van dergelijke polemieken tussen katholiek en protestant die in schrift verschenen zijn. Zo heeft dezelfde Molina bijvoorbeeld verslag gedaan van een ruzie die hij in een trekschuit had met een predikant die hij toevallig tegen het lijf gelopen was. Door de meningsverschillen tussen katholieken en protestanten van verschillende invalshoeken in beeld te brengen gaat de invloed die beiden op elkaar hadden ook scherper zichtbaar worden. Al met al is het een buitengewoon interessant onderwerp dat meer aandacht verdient, juist door de maatschappelijke impact die het in die tijd had, het feit dat het allemaal op schrift verscheen en zo wijd verspreid werd en door de gevolgen die dat weer had voor de identiteit van de betrokken lezers.

Als laatste wil ik ingaan op het onderwerp dat ik zou kiezen als ik vervolgonderzoek mocht gaan doen. Uit deze boekjes blijkt duidelijk de rol die een auteur heeft in een maatschappelijke en culturele situatie. Tussen een auteur en zijn omgeving vindt een wisselwerking plaats van vorming, ontwikkeling en bevestiging van identiteit. Hiermee wordt de rol van een auteur in het leesproces groter dan die in de moderne letterkunde lijkt te zijn. Ik denk niet dat we terug moeten naar de biografische benadering van een auteur en zijn werk. Ook ben ik niet zo naïef om te denken dat een auteur nog enige controle over zijn werk heeft nadat het zijn pen verlaten heeft. Maar dit betekent niet dat een auteur in een bubbel leeft zonder enige relatie tot de wereld en dat er geen verbanden te leggen zijn tussen het moment en de plaats waarin hij leeft en zijn werk. Juist deze relatie en die tot het vroegmoderne lezerspubliek zou ik graag nog eens onderzoeken.

Bibliografie

Primair

A. Essenius, *Recht-catholijcke mont-stopper van den wijdt-gapenden nieugesinden papist C. M. / gestelt tegen sijnen vermetelick-genaemden Mont-stopper*. Utrecht 1649.

A. Essenius, *Recht-catholijcke mond-stopper van de wijdt-gapende nieuw-gezinde papist C. Molina, die zich verkeerdelijk noemt priester van d' Oorde van SS. Pieter en Paulus / gesteld tegen zijnen vermetelick-genoemden Mond-stopper*. Utrecht 1656.

C. M., *Den mondt-stopper, van alle tegenvvoordighe vvytgapende nieugesinde*. Keulen 1647.

C. Molina, *Den gevalueerden, schriftuerlijcken, Rooms-Catholijcken mondt-stopper : van alle teghenwoordighe oncatholijcke leraers ende nieuwghesinde leerlingen : Bysonderlijck aan Andries Essen Calvino-Gommariste Woorden-Dienaer in Neder-langh-broeck die onlanghs tot sijn merckelijcke confusie ende schande sijn lust genomen heeft sommighe dinghen van dit Tractaetje meer tegen te spreecken als te weder-leggen*. Amsterdam 1654.

C. Molina, *Den oprechten, schriftuerlijcken, rooms-catholycken mondt-stopper, van alle tegenwoordige on-catholijcke leeraers, en nieuw-gesinde leerlingen : Bysonderlick van Andreas Essenius, Calvino-Gommarist predikant tot Utrecht*. Antwerpen 1667.

C. Molina, *Den oprechten, schriftuerlijcken, rooms-catholycken mondt-stopper, van alle tegenwoordige on-catholijcke leeraers, en nieuw-gesinde leerlingen : Bysonderlick van Andreas Essenius, Calvino-Gommarist predikant tot Utrecht*. Antwerpen 1684.

D.C Tinbergen (ed.), *Des Coninx Summe*. Leiden 1907. (Via DBNL)

Secundair

Akker, N. van den & Nissen, P., *Wegen en dwarswegen. Tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen*. Amsterdam 2009.

Baggerman, A., *Over leven, lezen en schrijven De bandbreedte van boekgeschiedenis*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Geschiedenis van Uitgeverij en Boekhandel aan de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam 2010.

Baggerman, A. & Dekker, R., *Kind van de toekomst : de wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*. Amsterdam 2005.

Blaak, J., *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum 2004.

Blair, A.M., *Too much to know: managing scholarly information before the modern age*. New Haven 2010.

Damsteegt, B.C., 'Huygens over Strafford en Vondel. Een stilistische controversie in 1664'. In: A.Th. van Deursen ea (red.), *Veelzijdigheid als levensvorm. Facetten van Constantijn Huygens' leven en werk*. Deventer 1987

Frijhoff, W., *Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek. Structuur, en grondlijnen tot een interpretatie*. In: *BMGN - Low Countries Historical Review* Vol 98, No 3 (1983)

Frijhoff, W. & Spies, M., *1650, Bevochten eendracht*. Den Haag 2000.

Genette, G., *Paratexts. Thresholds of interpretation*, transl. from the French [*Seuils*, Paris 1987] by J.E. Lewin. Cambridge 1997.

Ginzberg, C., *The cheese and the worms: the cosmos of a sixteenth-century miller*. London 1980.

Grafton, A., *Worlds made by words : scholarship and community in the modern West*. Cambridge 2009.

Kooi, C., 'A Serpent in the bosom of Our Dear Fatherland'. *Reformed Reaction to the Holland Mission in the Seventeenth Century*. In: A.J. Gelderblom ea (red.), *The Low Countries as a Crossroads of Religious Beliefs*.

Leiden 2003, p 165 – 176.

Lindorfer, B., *Peccatum Linguae and the Punishment of Speech Violations in the Middle Ages and Early Modern Times*. In: J.E. Godsall – Meyers (red.), *Speaking in the Medieval World*. Leiden 2003, p 23 – 42.

Nierop, H. van, *Introduction*. In: A.J. Gelderblom ea (red.), *The Low Countries as a Crossroads of Religious Beliefs*. Leiden 2003, p 1 – 7.

Parker, C.H., *Obedience with an Attitude. Laity and Clergy in the Dutch Catholic Church in the Seventeenth Century*. In: A.J. Gelderblom ea (red.), *The Low Countries as a Crossroads of Religious Beliefs*. Leiden 2003, p 177 - 196.

Pieters, J. & Rogiest, J., *Self-fashioning in de vroegmoderne literatuur- en cultuurgeschiedenis: genese en ontwikkeling van een concept*. In: *Frame 22* (2009), p 43 - 59

Roest, B., 'Werkelijkheid en betekenis in middeleeuwse literatuur', in: *Tijdschrift voor Theoretische Geschiedenis 16* (1989), p 465-476

Salman, J., *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*. Zutphen 1999.

Sherman, W.H., *Used books : marking readers in Renaissance England*. Philadelphia 2008.

Visser, A.S.Q., *Reading Augustine in the Reformation : the flexibility of intellectual authority in Europe, 1500-1620*. Oxford 2011.

Biografieën

Allen geraadpleegd tussen februari en april 2013

Biografie Molina via DBNL:

Biografisch Woordenboek der Nederlanden:

http://www.dbnl.org/tekst/aa__001biog23_01/aa__001biog23_01_0408.php

Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek:

http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu03_01/molh003nieu03_01_1965.php

Biografisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse letterkunde:

http://www.dbnl.org/tekst/bran038biog01_01/bran038biog01_01_4255.php

Biografie Essenius via historici.nl:

Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme:

http://www.historici.nl/retroboeken/blnp/#source=6&page=75&size=800&accessor=accessor_index

Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek:

http://www.historici.nl/retroboeken/nbnw/#source=8&page=261&size=800&accessor=accessor_index

Biografisch Woordenboek der Nederlanden:

http://www.historici.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa__001biog06_01.xml&page=233&size=800&accessor=accessor_index

Bijlage - Overzicht van alle drukken van Molina, indien bekend voorzien van de naam van de drukker.
Bron: Worldcat

- 1: 1647, Keulen, Gysbert Clemens
 - 2: 1648, Keulen, Gysbert Clemens
 - 3: 1649, Keulen
 - 4: 1654, Amsterdam
 - 5: 1658, Amsterdam (= Antwerpen?)
 - 6: 1662, Antwerpen
 - 7: 1667, Antwerpen
 - 8: 1675, Antwerpen, Joachim van Metelen
 - 9: Ca. 1675, Leuven, Niclaes Braau
 - 10: 1684, Antwerpen, Fred van Metelen
 - 11: Onbekend
 - 12: 1690, Leuven, Niclaes Braau
 - 13: 1700, Antwerpen, Wed. Joseph Jacobs
 - 14: 1725, Antwerpen, Joannes Fransiscus van Soest
 - 14: 1739, Antwerpen, Joannes Fransiscus van Soest
 - 15: 1745, Antwerpen, Joannes Fransiscus van Soest
- Laatste druk: 1760, Antwerpen, PJ Parys
Laatste druk: 1766, Antwerpen, PJ Parys
Onbekend: 1766, Antwerpen, F.I Vinck